

Чернухін Євген Костянтинович,
кандидат філологічних наук,
провідний науковий співробітник відділу
навчання мов національних меншин
та зарубіжної літератури
Інституту педагогіки НАПН України,
м. Київ

НА МАРГІНЕСІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ: УРУМИ НАДАЗОВ'Я

Мова й культура урумів українського Надазов'я потребують захисту, згасаючи за впливу різнобічних чинників, зокрема через відсутність в урумів суб'єктності як корінного народу України. Пропонуються заходи для виправлення стану загрожених мов, розглядаються джерела для відтворення лексичного складу діалектів урумської мови, створення дидактичних матеріалів тощо.

Ключові слова: уруми Надазов'я; загрожені мови; діалекти; дидактичні матеріали; відродження мови.

Сучасне гуманістичне сприйняття мов і культур різних народів та етнічних груп передбачає різнобічне сприяння їхньому розвитку заради подальшого взаємозбагачення та водночас укріплення майбутнього багатомовного та багатокультурного світового простору. Цій меті мають бути підпорядковані як державна політика щодо народів України, так і освітні програми країни, яка дедалі інтегрується до Європейського Союзу та впроваджує кращі європейські та світові стандарти суспільного життя. Проте окремі ділянки громадсько-політичного й культурного простору, зокрема освіти, залишаються й досі в невизначеному стані через низку об'єктивних і суб'єктивних причин. До таких за давних питань належить право на реалізацію освіти рідною мовою і розвиток національної культури низки тюркомовних народів України, які є корінними в тому сенсі, що вони утворилися на її території і не мають іншої батьківщини поза її межами. До таких народів, як відомо, належать кримські татари, кримчаки, караїми, гагаузи та уруми Надазов'я [10].

Уруми сформувалися на Кримському півострові за доби пізнього Середньовіччя під впливом тюркомовного середовища і були переселені в 1778–1779 рр. до надазовських степів разом з усіма

кримськими християнами (румелями, вірменам, грузинами, волохами тощо). Наша мета – відстежити головні причини занепаду урумської культури й згасання мови, визначити шляхи подолання кризи, що охопила в останні десятиліття громаду. Спробуємо окреслити коло першоджерел для укладання тезауруса урумських діалектів з метою формування спільної літературної мови та використання її в системі шкільної освіти, на факультативах з вивчення мови для дітей та дорослих.

Після переселення 1778–1779 рр. з Криму до надазовських степів уруми заснували місто Маріуполь і дев'ять сіл: Мангуш, Старий Крим, Керменчик, Камара, Богатир, Улакли, Бешева, Ласпа, Карань. Ще 10 сіл заснували румеї: Урзуф, Ялта, Чердакли, Малий Янісоль, Константинополь, Стила, Каракуба, Чермалик і Сартана. Два села були змішані – румейсько-урумський Великий Янісоль, і грузино-волоська Гнатівка [5]. Аналогічні урумам групи тюркомовних християн у XIV–XVII ст. утворювалися майже в усіх регіонах Османської імперії, але їхня подальша доля була різна. В історіографії кримські уруми зазвичай розглядаються як отуречені греки, що зберегли свою релігію і грецьку самосвідомість ціною втрати мови, на відміну від кримських румеїв, які зберегли грецькі говірки [6].

У Криму за доби турецького панування й Кримського ханату уруми вигідно відрізнялися від румеїв знанням «державної мови», але після переселення до Надазов'я їхній статус підупав і відтоді уруми потерпають від зневаги щодо їхньої традиційної культури й мови з боку інших народів. Обидві групи – румеї та уруми, завжди жили доволі ізольовано одна від одної, не заважаючи, але й не надто торкаючись одна до одної. За часів Російської імперії уруми вважалися за татаро- або тюркомовних греків. Спроби нав'язати всім пересельцям новогрецьку мову балканських греків (в обох її варіантах: «димотикі» і «катаревуса») не мали успіху в Надазов'ї. Обидві гілки нащадків кримських «греків» ревно зберігали свої діалекти і в другій половині XIX ст. навіть створили власну художню літературу. Через брак і недоліки тодішньої «грецької» освіти традиційна грецька абетка була згодом забута, і представники обох груп почали писати кирилицею.

Радянська влада, проголосивши політику коренізації, надала значного поштовху розвитку національних почуттів як урумів, так і румеїв, створюючи всілякі передумови для утвердження рідних культур і мов [13; 14]. У період 1927–1936 рр. в Маріуполі бу-

ли підготовлені сотні вчителів для загальноосвітніх шкіл з викладанням новогрецької і татарської мов [8, с. 5–124], які були визнані за рідні для румеїв та урумів постановами відповідних керуючих органів. Обидві мови були однаково іноземні й незрозумілі місцевому населенню. Але в межах їх викладання зароджувалася нові румейська та урумська літератури і навіть відбувалися спроби викладання рідних мов [8, с. 435–547]. Цей поступ був перерваний зміною національної політики уряду СРСР і репресіями 1937–1938 рр.

У післявоєнні часи уруми довго перебували в тіні своїх румейських сусідів, котрі жваво взялися до відродження рідних діалектів. Лише поодинокі ентузіасти й дослідники писали про урумів та їхні традиції, хоча мовознавці завжди визнавали їх за носіїв окремої тюркської мови. І це не зважаючи на те, що за всіх часів уруми склали не менше половини грецької людності Надазов'я. Значний поступ у дослідженні урумської мови і літератури відбувся завдяки працям О. Гаркавця [3; 4]. Пізніше, у 2000-х роках мовознавчі дослідження в урумських селах проводили науковці Санкт-Петербурзького університету [1; 2; 5].

На сьогодні уруми складають не менше половини так званих «надазовських», або «маріупольських греків», яких в Україні, за різними оцінками, не менше 100 тис. осіб, з яких більшість продовжує жити в селах, заснованих в 1779–1780 рр., або пізніших висілках. Не зважаючи на певні успіхи мовознавців питання реалізації права на освіту рідною мовою й розвиток національної культури урумів не розглядаються вже багато десятиліть поспіль через низку причин, як об'єктивних, незалежних від урумської громади, так і суб'єктивних, за які вона несе певну відповідальність [9]. До об'єктивних причин належить, насамперед, невизначеність статусу урумської громади в межах так званої «грецької громади Надазов'я». Тут уже давно гору взяли румейські, а останнім часом новогрецькі тренди, які засадово не визнають за урумами права на якусь мовну або культурну окремішність. Відтак, тюркомовним урумам пропонують вивчати як рідну новогрецьку мову, котра є мовою народу, спорідненого з їхніми сусідами-румелями, але ніяк не тотожного їм ані за мовою, ані за культурою. Як наслідок маємо відсутність суб'єктивності у відносинах з державною владою, яка нібито й не знає про існування урумів та їхні потреби.

За суб'єктивну причину можна вважати нечисленність ентузіастів-урумів, активістів, які б спонукали решту громади до рішучих

дій на підтримку відповідних владних рішень у галузі освіти і культури. Ця пасивність у захисті своїх прав була притаманна урумам не завжди. Злам культурної парадигми відбувся у другій половині XIX ст., коли до міста Маріуполя прибули представники інших народів і уруми поступово стали меншістю. Саме тоді їхня тюркомовність почала сприйматися як атавізм і тавруватися як «зрада» християнських і національних (тобто «грецьких») цінностей,

Наприкінці 1980-х років серед греків України, незалежно від їхнього походження, перемогла ідея інтеграції до культурно-мовного простору Грецької Республіки. Відтоді й донині в Україні реалізують освітні програми з вивчення новогрецької мови. Відповідно низка вищих навчальних закладів готує фахівців з новогрецької мови й літератури. Значну допомогу в організації і проведенні цих освітніх і культурних програм завжди надавала Грецька Республіка. Отже, в Україні не існує іншої опції у вивченні грецької мови (за винятком давньогрецької за фахом «класична філологія»). Як наслідок у 58 загальноосвітніх навчальних закладах у Донецькій, Київській, Одеській, Херсонській, Запорізькій, Харківській, Сумській та Львівській областях, викладають новогрецьку мову, її вивчають понад 3500 учнів: близько 2500 – як другу іноземну мову, решта - факультативно. Отже, у школах України, в тому числі в урумських селах Надазов'я, діти мають можливість вивчати лише новогрецьку мову як іноземну. Однак іноземна мова не може замінити вивчення рідної мови. На щастя, українські освітні програми ніколи офіційно не проголошувала новогрецьку мову рідною для всіх українських греків – це вивчення іноземної мови. Тим не менше, в деяких суспільно-політичних колах часом лунає, що українським грекам надається можливість вчити рідну мову. При цьому за «греків» вважають усіх без винятку осіб, які себе ідентифікують як «греки», не дивлячись на значні мовні й культурні розбіжності між ними, навіть такі, що роблять неможливими їхнє взаєморозуміння на мовному рівні.

Між тим, урумська мова, якою й досі спілкуються в надазовських селах, визнана міжнародною спільнотою як така, що їй загрожує знищення. Відповідальність за це не можна покласти винятково на пасивність урумської громади. Рівною або навіть і більшою мірою відповідальною є Українська держава, яка бере на себе певні міжнародні зобов'язання, принаймні в межах імплементації Європейської Хартії регіональних мов або мови меншин. Для терміно-

вого виправлення стану урумської мови потрібна низка окреслених заходів, для яких складаються певні передумови. Завдяки працям українських мовознавців маємо доступ до автентичних урумських літературних та фольклорних дискурсів XVIII–XIX ст. [3; 4; 7]. Опрацювання цих матеріалів надає можливість створити тезаурус слів діалектів урумської мови як головного джерела для її лексичного розвитку, а також підготувати основу для напрацювання нормативних словників і посібників для опанування різними стилями мови. Збереглися богослужбові, зокрема євангельські, тексти у значних обсягах. Частина таких текстів походить з караманлійських друкованих видань, поширених серед кримських греків як у Криму, так і після переселення до Надазов'я [8]. Такі тексти показують природний рух урумських діалектів у бік загальноприйнятої тюркської книжної мови, яка могла б об'єднувати всіх тодішніх тюркомовних християн у межах спільного культурного простору на теренах Османської імперії. Подібні караманлійські книжки мали й ще донедавна зберігали також гагаузи та уруми Кавказу. Окрім текстів високого стилю збереглися взірці народної творчості: пісні казки, притчі, загадки тощо [4]. Це також цінні джерела для розвитку мови. Друга половина минулого XX ст. породила низку знаних урумських поетів і письменників – Валерій Кіор, Віктор Борота, Кирикія Хавана. Важливим чинником у поживленні освітніх процесів, прикладом для нас, є видання першого підручника урумської мови, складеного, на жаль, поза межами України [6]. Підручник є першою спробою інтегрувати урумські діалекти й презентувати загальноурумську граматику в нейтральний щодо них спосіб.

Перелічені джерела й напрацювання мають стати предметом розгляду як фахівців-мовознавців, так і осіб, відповідальних за втілення освітніх програм, що мають на меті забезпечення права людини на розвиток рідної мови й культури. Адже ми й досі не маємо нормативних словників урумських діалектів, не існує навіть регулярних інформативних, літературних або освітніх дискурсів урумською мовою. Спільнота залишається у невизначеності щодо нормативної абетки, оскільки в давнину писали грецькою, а пізніше кирилицею, тоді як сучасні тюркські мови в більшості послуговуються латиницею.

Для вирішення нагальних завдань, пов'язаних зі станом загрожуваних мов, зокрема урумської, необхідно подбати про:

1. Надання згасаючим мовам або діалектам особливого статусу серед інших мов народів України.
 2. Створення в межах державних інституцій відділу згасаючих мов на теренах України, який мав би розробити для кожної мови окремо програму її відродження.
 3. Заснування консультативних мовних центрів у місцях проживання носіїв мов і діалектів, яким загрожує знищення.
 4. Підготовку в вищих навчальних закладах України, а також за кордоном, фахівців з мов (і літератур), яким загрожує знищення.
 5. Розв'язання питання розбіжностей між різними діалектами загрозованих мов, створення абеток, а також вирішення технічних питань друку текстів, комп'ютерного складання тощо.
 6. Створення в місцях компактного проживання носіїв згасаючих мов або діалектів дослідних груп з навчання мові (діалекту) для дітей та дорослих.
 7. Написання історичної граматики для згасаючих мов.
 8. Укладання словників нормативної лексики на основі літературних творів або інших джерел з урахуванням рукописної спадщини попередніх віків.
 9. Створення підручників і посібників різного рівня, дидактичних матеріалів для вивчення мов, яким загрожує знищення.
 10. Сприяння виданню пам'яток писемності мовами або діалектами, які вже зникли або згасають, з сучасними перекладами і науковим коментарем.
 11. Сприяння виданням взірців сучасної літературної творчості, публіцистичних творів, фольклору мовами або діалектами, яким загрожує знищення.
- Ці завдання можуть бути вирішені лише у співпраці державних органів влади з місцевими громадами, національними товариствами греків України та науковцями академічних та освітніх закладів.

Список використаних джерел

1. Баранова В. В. Тюркоязычные греки (урумы) Приазовья: язык и этническая (само)идентификация. *Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья*. По материалам экспедиций 2001–2004 годов / [отв. ред. М. Л. Кисилиер]. Санкт-Петербург : АЛЕТЕЙЯ, 2009. С. 79–97.
2. Баранова В. В. *Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья*. Москва : ГУ-ВШЭ, 2010. 287, [1] с.

3. Гаркавець О.М. Уруми Надазов'я *Східний світ*. 1993. № 2. С. 48–65.
4. Гаркавець О.М. *Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки*. Алма-Ата : Український культурний центр, 1999. 624 с.
5. Калоеров С. А. О переселении греков в Приазовье и основании греческих населенных пунктов. *Материалы по истории и культуре греков Украины* / [сост. С. А. Калоеров, Г. Н. Чердакли]. Донецк, 1998. Вып. 1. С. 5–53.
6. Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья. *По материалам экспедиций 2001–2004 годов* / [отв. ред. М. Л. Кисилер]. Санкт-Петербург : АЛТЕТІА, 2009. 444 с.
7. Смолина М. *Урумський язык. Урум дили (приазовський варіант)* : учеб. пособие для начинающих с аудиоприложением. Киев : БЛАНК-ПРЕСС, 2008. 168 с.
8. Узбек Е. А., Пирго М. Д., Мазур П. И. *Среди непонятых стремлений и неочевидных утрат*. В 2-х т. Харьков : Майдан, 2019. Т. 1. 542 с.
9. Чернухін Є. *Архів протоієрея Трифілія Карацоглу : першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ, 2016. 320 с.
10. Чернухін Є. Караманлійські пам'ятки в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ, 2012. Вып. 15. С. 3–28.
11. Чернухін Є. К. «Мовне питання» греків українського Надазов'я: об'єктивні, суб'єктивні та інші соціокультурні чинники. *Східний світ*. Київ, 2018. № 4. С. 89–115.
12. Яворська Г. Загроженої мови на ураженій мапі. Загроженої мови. *Кримськотатарська та інші тюркські мови в Україні* : зб. наук. праць. Київ, 2016. С. 5–17.
13. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 2. С. 121–132.
14. Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-і рр. XX ст.) (Закінчення). *Український історичний журнал*. Київ, 2004. № 4. С. 82–90.